

Osmanlı'da Sosyal Devlet ve Kriz Yönetimi: 19. Yüzyıl Diyarbakır'ında Kıtık

*Social State and Management in the Ottoman Empire: Famine in 19th Century
Diyarbakir*

Sabri MENGİRKAON*

Öz

Doğal afetler, dünya tarihine ve toplumların kaderine tesir eden olayların başında gelmektedir. Tarihçiler tarafından uzun zamandan beri göz ardı edilen bu olgu, günümüzde üzerinde önemle durulan meselelerden birisi haline gelmiştir. Bu doğal afetlerden birisi olan kıtlıklar, toplumların hayatlarını derinden etkilemiştir. 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında pek çok kıtlık meydana gelmiştir. Diyarbakır'da meydana gelen kıtlıklar etki ve sonuçları bakımından bu kıtlıklar içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

19. yüzyıl aynı zamanda, sosyal devlet anlayışının Osmanlı'da geliştiği bir dönemdir. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin sosyal devlet telakkisini ve gelişimini 19. yüzyıl Diyarbakır kıtlıkları üzerinden incelemek mümkündür. Bu çalışmada, 19. Yüzyıl Osmanlısında henüz emekleme evresinde olan sosyal devlet anlayışı ve bu anlayışa bağlı olarak devletin kıtlık afetleri üzerinden kriz yönetme yöntemleri ele alınmıştır. **Anahtar Kelimeler:** Osmanlı Devleti, Afet, Kıtık, Sosyal Devlet.

Abstract

Natural disasters are the primary events, which affect society's history and fate, in social life. This reality is ignored by historians for a long time. But at the present time, natural disasters are extremely investigated. Famines, which deeply affected human life, is one of the them. A great many famines happened to Ottoman geography in the 19th century. In this famines, 19th century Diyarbakır famines are very important according to their impact and results on society.

On the other hand, 19th century was the age of development of social state understanding for Ottoman Empire. So, it is can observed Ottoman's conception of social state development by examining this age famines. In this study, 19th century Ottoman social state understanding, which was poor at that time, is examined through Diyarbakır's famines of the 19th century.

Key Words: Ottoman Empire, Disaster, Famine, Social State, Crisis Management.

* Arş. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. sbrmgrkn@gmail.com

Giriş

İnsanlığın ortaya çıkış serüveniyle beraber ortaya çıkan devletleşme süreci, sadece devletlerin asker devşirerek savaşlar yapmak suretiyle sınırlarını genişletmeleri ve ganimet elde etmeleri süreci değildir. Esas itibariyle, toplumların devletleşmesinin temelinde bireylerin tek başlarına başaramayacakları bir takım konuların iş bölümü yapılarak insanlar arasında paylaşılması ve bunun kontrolünü yapan kolektif ve kapsayıcı bir zekânın oluşturulması mantığı vardır (Bkz: Oppenheimer, 2005). İbn-i Haldun, bu gerçeği şu cümlelerle dile getirmektedir: “...Mülk, insan için tabii bir mansıptır. Zirâ... İnsanlar için yaşamak ve var olmak, zaruri ihtiyaçlarını ve gıdalarını temin etmek üzere bir araya gelmeleri ve yekdiğeriyle yardımlaşmaları sayesinde mümkündür...” (İbn-i Haldun 2016: 417).

İlk devlet örgütlenmeleri, bugünkü manada sosyal devlet anlayışından çok uzak olsalar da, söz konusu örgütlenmelerin yurttaşlarına karşı bir takım sorumluluklarının ve görevlerinin var olduğu bilinen bir gerçektir. Devletin halktan vergi alması ve buna karşılık olarak da dışarıdan gelebilecek her türlü tehdide karşı koruması, esasında bu görevlerin en ilkel ve en temel halidir. Bunun dışında da devletlerin, üzerlerinde egemenlik kurdukları topluluklara karşı sorumlulukları elbette vardı. Zaten bir açıdan, devletlerin ömrü bu görevlerin yerine getirilmesi suretiyle halkın, hükümdara, yani devlete olan meyline bağlı bulunmaktaydı (Machiavelli, 1955: 3).

Ulus-devlet anlayışında parlamenter yönetim veya diğer modern devlet sistemlerine kadar olan siyasî müesseselerin tarihi boyunca hükümdar, devlet ile özdeşleşmiş durumdaydı. Buna göre, hükümdar ve devlet mekanizması esasında aynı şeyi ifade eden iki mefhum durumundaydı. Hükümdarın sahip olduğu özellikler bir nevi devletin yönetim tarzını da belirlemekteydi. Bu nedenle eski dönemlerden bu yana kimi müellifler eserlerinde ideal devletin tasvirini uzun uzadıya yapmışlardır (Bkz: el-Maverdi, 1994; Nizamü'l-Mülk, 2009; İbn Haldun, 2016) Bu gelenek, Osmanlı Devletinde de risale, layiha ve tezkire olarak da isimlendirilen siyasetnâme ve ıslahatnâmeler ile devam etmiştir.

19. Yüzyılda Osmanlı'da Sosyal Devlet Anlayışı ve İaşe Sistemi

Osmanlı Devleti, kuruluş düşüncesi itibariyle, yönettiği topluluklara karşı çağdaşı olan devletlere nazaran daha ilgili olmuştur. Bu nedendir ki kısa sürelerde çok büyük alanlara hükmetmiş ve büyük toplulukları hâkimiyeti altına alabilmiştir. Elbette, olağanüstü esnekliğinin, değişen şartlara pragmatik bir biçimde uyum sağlama becerisinin de bunda payı vardı. (Quataert, 2013: 47)

19. yüzyıla kadar olan dönemde, devletin belirgin bir sosyal politikası olmamakla beraber, halkın refahı ve huzuru noktasında bir takım uygulamaları bulunmaktaydı. Bu uygulamaların başında vakıflar önemli bir boşluğu doldurmaktaydı. Bu vakıflar, yerleşim alanlarındaki alt yapı çalışmalarından imâret ve camilerin tesisine kadar pek çok alanda etkin bir rol üstlenmişlerdi (Yılmazçelik, 1995: 304). Osmanlı kentlerinin iâşelerinde de vakıfların büyük payı bulunmaktaydı. Başta devlet merkezi olan İstanbul ve diğer kentlerin sosyal hayatına büyük oranda etki eden bu müesseseler, devletin elinin uzanmadığı ya da devlet etkisinin cılız kaldığı alanlarda önemli bir

boşluğu doldurmaktaydı. İmaretler yoluyla kentteki yoksulların doyurulması bu vakıflar kanalıyla yapılmaktaydı. Her ne kadar 19. yüzyılda büyük oranda sosyal yardım işlevlerini yitirmiş olsalar da (Özbek, 2013: 25), vakıfları Osmanlı'nın iâşe ve refah politikasından ayrı düşünmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır (Güran, 2014: 44).

Osmanlı Devletinde kentlerin iâşesi, üzerinde ciddiyetle durulan ve sıkı bir denetim mekanizmasından geçirilen bir konuydu. İâşe politikasının önemli bir ayağı olan ziraî faaliyetlerin amacı, devletin ve toplumsal çevrenin ihtiyaçlarının karşılanmasıydı (Genç, 2000: 64). Bu nedenle üretilen mal ve hizmetlerin olabildiğince kaliteli ve ucuz olması, bunun yanında piyasada sürekli ve bol miktarda bulunması devletin esas hedefiydi (Genç, 2000: 41). Temel gıda maddesi olarak hububatın bol ve ucuz bulunması, iâşe noktasında en önemli meseleydi. Bu nedenle devletin üzerinde durduğu en önemli konuların başında ziraat geliyordu. Her ne kadar 10-50 dönüm arasında olan işletmeler, orta büyüklükte bir Osmanlı ailesinin çalışma zamanlarını değerlendirebilecekleri büyüklükte olsa da (Güran, 1998: 81), Osmanlı Devleti'nde, ziraatta en yüksek seviyede üretim yapacağı düşünülen üretim tipi, 60 ile 150 dönüm arasında değişen orta büyüklükteki aile işletmeleriydi. Bu ölçekteki işletmelerin korunması devletin amaçlarından birisiydi (Genç, 2000: 42).

Osmanlı Devleti, mal arzını artırmak, malın kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde keskin bir müdahaleciliğe başvuruyordu (Genç, 2000: 42). Devletin iâşe politikasını uygulamadaki gayesi, başta buğday olmak üzere balık, bal, yağ, peynir, odun, deri, balmumu, tahıl ve et gibi pek çok malın kentte bol ve uygun fiyatta bulunmasıydı (Güran, 2014: 42). Bu yüzden Osmanlı Devleti bir yandan ziraat, madencilik, esnafılık ve ticaret alanlarında iç piyasanın doygun olmasını (Genç, 2000: 44-65) ve üretimin devamlılığını sağlamaya çalışırken bir yandan da narh sistemi yoluyla fiyatları kontrol altında tutarak fiyat istikrarını sağlamaya çalışmıştır (Tabakoğlu, 2012: 440). Osmanlı Devleti'nde iktisadi uygulamaların meşruluğu "ibadullahın terfih-i ahvalleri" yani sosyal refahın sağlanması hususuna dayandırılmaktaydı (Tabakoğlu, 2012: 192). 19. yüzyıl ile birlikte devletin sosyal devlet ve iâşe telakkisinde bir dizi dönüşümler yaşanmıştı. Özellikle Tanzimat Fermanı ile beraber devletin sıkı takibi altındaki narh ve diğer uygulamalar daha liberal bir zemine kaymıştı.

Devletin iktisadi faaliyetler üzerindeki denetimi her ne kadar zayıflamışsa da, Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl boyunca, sosyal yaşamın pek çok alanında nüfuzunu arttırmıştı (Özbek, 2013: 47). Bu dönemde, devletin özellikle idari ve sosyal meselelere eğildiği ve *tehvîn-i ihtiyacat*, *temin-i refah* ve *saadet-i ahali* konusunun tedricen devletin gündemine oturduğu görülmektedir (Özbek, 2013: 47). Bu yeni telakkinin yoğun olarak devletin gündemine oturması üç nedenle izah edilebilir.

İlk olarak, 19. yüzyıl hem dünya hem de Osmanlı Devleti için afetler çağı olmuştur. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde tıp biliminde sağlanan ilerlemelere ve kamu kuruluşlarının başta salgınlar ve diğer hastalıkların önüne geçmek için aldıkları tedbirlere rağmen, birçok Osmanlı kentinde yaz sıcakları, sonbahar ve

ilkbahar yağmurları ya da kış soğuklarıyla gelen hastalıklar hiç eksik olmuyordu (Dumont, 1999: 141). 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde görülen veba belası hemen arkasından 19. yüzyılın başında kıtlıklar ve nihayet yüzyılın sonuna doğru da kolera afetleri yüzünden meydana gelen trajediler Osmanlı Devleti'nde yeni bir telakki oluşmasında etkili olmuştur.

İkincil olarak 19. yüzyıl, özellikle Avrupada modernizasyonun hızlı bir şekilde yerleştiği bir dönemdir. Osmanlı Devleti'nde bu modernleşmeye bir karşılık olarak 19. yüzyılda hastaneler başta olmak üzere pek çok kamu hizmeti sunan binalar inşa edilmiştir. O güne kadar devletin görevlerinden addedilmeyen pek çok uygulama artık devletin kurumları eliyle yapılmaya başlanmıştır. Mesela artık fakir çocukların sünnetleri herhangi bir yerde değil, modern tıbbın uygulandığı sağlık kurumlarında yapılmaktaydı (Özbek, 2013: 35).

Son olarak da, hükümdarın meşruiyetinin yardımlar yoluyla pekiştirilmesidir. Bu konuda en iyi bilinen hükümdar II. Abdülhamid'dir. 19. yüzyıl dünyada yeni siyasi fraksiyonların gelişip zemin bulduğu yüzyıldır. Bu noktada, hükümdarların meşruiyeti dahil pek çok mesele aydınlar arasında tartışma konusu olabilmekteydi. Bu nedenle dönemin bütün iktidar sahipleri gibi, II. Abdülhamid de bu tartışmaya bir cevap olarak sosyal yardım faaliyetlerine önem vermiştir. II. Abdülhamid, hayır ve refah sistemi yoluyla saray ve padişah merkezli siyasi söylemi, toplum zihnine yerleştirmeye çalışmıştır (Özbek, 2013: 31). 19. Yüzyılda gerçekleştirilen yatırımlar ve diğer sosyal devlet uygulamaları her ne kadar hükümdarın meşruiyeti temelinde düşünülse de, bugün dahi işler durumda olan başta Hamidiye Etfal Hastahanesi ve Darü'l-aceze gibi pek çok kurumun yapımında bizzat II. Abdülhamid'in rolü vardır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti gibi pek çok tıp alanında misyon sahibi cemiyetler de II. Abdülhamid döneminde ihdâs edilmişti. Bütün bunlara ek olarak II. Abdülhamid dönemi, sosyal misyonu olan büyük kurumların ya kuruluş tarihidir ya da bu kuruluşların daha da büyümeleri ve günümüze intikallerini sağlayan gelişim dönemidir. 19. Yüzyılın ortalarından itibaren özellikle kolera gibi salgınların Osmanlı Coğrafyasında etkili olmasıyla beraber, II. Abdülhamid Avrupadan önemli bilim insanlarını Osmanlı başkentine davet ediyor ve onların uzmanlığı doğrultusunda bir dizi tıbbi girişimlerinde bulunuyordu (Bkz: Moulin, 1999). II. Abdülhamid halk nazarında yardımsever hükümdar imajını kazanmak noktasında önemli uygulamalara ağırlık vermiş ve halkın belleğine bu imgeyi oturtmak için çaba göstermiştir.

19. YÜZYIL DİYARBAKIR'INDA KİTLİK VE OSMANLI DEVLETİ

Osmanlı İmparatorluğu, tarihi boyunca ağırlıklı olarak işgücü kaynağı kıt, toprak açısından zengin ve sermaye bakımından yoksul bir tarım ekonomisi olarak kaldı (Quataert, 2013: 195). Yurttaşlar genel olarak büyük çiftliklerde değil, kendi küçük aile topraklarında çalıştılar. Tamamen iklimsel koşullara bağlı çalışan bu insanların tek ekmek kapısı bu topraklarıydı. Hal böyleyken, iklimdeki ani değişiklikler ve dalgalanmalar tabii olarak halkın refah düzeyine tesir etmekteydi. Başta iklimsel nedenler olmak üzere herhangi bir alanda işlerin yolunda gitmeyişi, beraberinde kıtlığı getirebilmekteydi.

Kıtlık kelime manası olarak herhangi bir ihtiyaç maddesi veya hizmetin temininde yaşanan güçlüktür. Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde, “kaht” (BOA, DH. MKT. 2646: 78), “kaht u galâ” (BOA, DH. MKT. 1334: 7), “nedret” (BOA, A.) DVN. MHM. 6731), “fikdan” (BOA. DH. MKT. 1511: 3) terimleriyle ifade edilen kıtlık, daha çok piyasada hububatın eksikliğine işaret etmektedir. Kıtliklar, iklimsel durumlara bağlı olarak ne zaman, nerede ve hangi durumlarda olacağı öngörülemediği için ve bunun yanında ölümcül neticeler verdiği için dolayı bir afet olarak değerlendirilir. Kıtliklara sebebiyet veren olaylar oldukça çeşitlidir. Sel, yangın, kuraklık, deprem, çekirge istilası, salgın hastalıklar, aşırı soğuk ve sıcaklıklar kıtlık hadiselerine sebebiyet verebilmektedir. Bunların dışında esas itibarıyla insanların sebep oldukları eşkıyalık olayları, isyanlar ve harpler gibi siyasal ve sosyal olayların da kıtlıklarla yakın ilişkisi vardır (Gül, 2009: 144). Bunların yanında çekirge ve kımıl adı verilen tarım zararlısı canlıların istilaları durumunda da kıtlık olabilmektedir.

Kıtlikların neticesinde afet bölgelerinden göç hareketleri, gıda fiyatlarındaki artış, karaborsacılık, gıda sıkıntısı çeken insanların farklı beslenme yollarına başvurması, salgın hastalıkların meydana çıkması ve yayılması ve açlık neticesinde ortaya çıkan kötü şartlar ölümlere neden olmuştur.

19. yüzyıl, Diyarbakır'ın kıtlık ve kuraklıkla boğuştuğu bir yüzyıl olmuştur. Osmanlı arşiv kayıtlarından tespit edilebildiğimiz kadarıyla Diyarbakır'da, 1803-1804-1805, 1810, 1817-1820, 1826, 1845, 1881 ve 1887-1888 tarihlerinde değişik derecelerde kıtlıklar meydana gelmiştir (Yılmazçelik,2005:665 vd.). Diğer doğal afetlerden farklı olarak kıtlık, uzun süreli devam eden bir afettir. Kıtlığın yıkıcı etkileri, meydana geldiği coğrafyada uzun sürmekte ve buna bağlı olarak da afetzedelerin yaralarının sarılması ve bozulan sosyal düzenin tekrar tesis edilmesi uzun yıllar almakta, bazen de bu mümkün olamamaktaydı. Devletin kıtlıklarla mücadelesi uzun yılları ve programlı bir çalışmayı gerekli kılmaktaydı. Bu çalışmaları kısa, orta ve uzun vadeli olarak tasnif etmek mümkündür:

Kısa vadeli önlemler

Sadece kıtlık afetlerinde değil bütün doğal afetlerde (Satılmış, 2016: 147) devletin yaptığı işlerin en başında afet sahasında incelemeler yapmak suretiyle afetin boyutlarını tespit etmek gelirdi. Hatta bu uygulama bir defaya mahsus olmayıp belli dönemlerde eldeki bilgileri güncellemek amacıyla tekrarlanmaktaydı. Devlet bazen yerel yöneticilerin raporlarına, bazen de İstanbul'dan gönderdiği üst düzey yetkililerin bölgede yapmış olduğu tahkikatların neticelerine göre afetle mücadele yöntemlerini belirlemekteydi (Gül, 2009: 147). Bu uygulamayla merkez, hem afetin ne boyutlarda olduğunu tespit ediyor, hem de yapılacak yardımların niteliğini belirliyordu. Mesela, 4 Kasım 1908 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Van, Bitlis Erzurum, Diyarbakır, Sivas ve Ma'mur-atü'l-aziz'de tohumluk zahire ihtiyacının karşılanmaması halinde kıtlıktan korkulduğu hususu merkeze bildirilmiş, merkez de cevaben buna ne kadar tohumluğun kâfi geleceğinin tahkik edilerek bildirilmesini istemekteydi (BOA, DH. MKT. 2646: 78). 30 Temmuz 1905 tarihli bir başka belgeden de anlaşıldığına göre, Ermeni Patrikliği'nden Van ve civarında meydana gelmiş olan bir kıtlıktan söz edilerek Osmanlı Devleti'nden “akça tevziği”nde bulunulması istenmekteydi. Bu

arzlar üzerine merkez, durumun tam olarak tahkik edilmesini, ne türden yardımın (akça tevziği- tohumluk ve yemeklik zahire gönderimi) uygun olacağı yereldeki yöneticilerden istemektedir (BOA, BEO. 2631:197315).

Yapılan tahkikatlar neticesinde afet bölgesindeki ihtiyaç sahipleri tespit edilip inân defteri adı verilen kütüklere kaydedilmekteydiler (Gül, 2009: 147). Yardımlar bu kütüklerdeki kayıtlara göre belli bir nizam çerçevesinde yapılmaktaydı. Ancak tahkikatlardaki yanlışlar bazen devletin gereksiz harcamalarına ve yapılacak yardımın ziyanına sebep olmaktadır. Bu nedenle devlet, yereldeki idarecilerden tahkikatların eksiksiz ve tam olarak yapılmasını istemektedir. 23 Aralık 1894 tarihli bir belgede “fuzuli zayıatın” önlenmesi noktasında idarecilerden, yardım sahiplerinin doğru tespit edilmesi ve ne kadar yardıma muhtaç olduklarının tespiti istenmekteydi (BOA, DH. MKT. 2069: 17).

Osmanlı Devleti'nin kısa vadede afetin yaralarını sarmak için yaptığı işlerin başında ahaliye zahire tedarik etmek gelir. Ahaliye dağıtılacak zahirenin genellikle bir bölümü yemeklik, diğer bölümü ise tohumluk şeklinde olmuştur. 13 Ağustos 1887 tarihli bir belgede Diyarbakır'a bağlı Cizre, Midyat ve Nusaybin kazaları ile Şark ve Garb, Behramki, Kiki, Türkman ve Beşiri nahiyelerinde çekirge belasından kaynaklanan kıtlıktan dolayı zor günler geçiren ahalinin rahatlaması için “*on bin kil-i amedi hunta ve beş bin kil-i amide şeire*” ye ihtiyaç duyulduğundan bahisle buraya acilen yemeklik ve tohumluk gönderilmesi gerektiğinden söz edilmektedir (BOA, DH. MKT. 1439: 3).

Bütün vilayetlere tebliğ edilmiş olan 8 Mart 1897 tarihli bir belgede ihtiyaç duyulması halinde, tohumluk ve yemeklik zahirenin her ay merkeze bildirilmesi ve bunun bir düzene oturtulması istenmekteydi:

Darü'l sadrâzami mektûbi kalemi

Efendim hazretleri

Bir mahalde kaht vesair âfat ve esbâbdan dolayı mezrûat hasârdide olub muhtâcın zira' için yemeklik ve tohumluk tedârikine lüzûm göründüğü sûrette ihtiyâcın esbâb-ı derecatı ve tohumluk veya yemekliğini ahz-ı sûretle tedârike kati'ën muktedir olamayacakları tahakkuk eden acizenin mikdar-ı sahihi nezaretçe vaktinde ziraat müfettişleri marifetiyle tahkik ve vilayetlerde de bu bâbda muhâbere olunarak hâsil olacak neticeye göre iktizâ-i halin enbâsı hakkında sebki eden işâra cevaben orman ve mâden ve zirâat nezâret-i behiyyesinden aranan tezkire de her vilâyet dâhilinde beher sene hasıl olan hubûbat-ı mütenevviyanın mikdarıyla sâbıkına nisbetle fazla veya noksan olduğunun ve her iki cihetçe esbâbının ba tahkik mah be mah inhâsı mukaddema zikr olunan müfettişlere sûret-i umûmiye de yazıldığı gibi bu bâbda malûmat-ı mükemmele istihsal için mahsûsen bir cedvel tertib ve tab' ettirilerek lüzûmu mikdâr nüshaları 7 nisan 1312 tarihli tahrirat ile bil- cümle vilâyat ve doğrudan doğruya idare olunan idare olunan mutasarrıflıklara irsal olunmuş olduğu halde şimdiye kadar bazılarında kâmilin veya kısmen malûmat-ı matlûbe verilip bir takımından ise henüz işâr vukûbulmamış ve bir sene vakit geçmiş olduğu cihetle bu kadarla iktifâ zarûri olarak

ancak sene-i haliye-i ziraiyyede yani teşrin-i evvelden ba'den ile şimdiye kadar kıtlık olmak üzere icra olunan hubûbat zirâatına dair kazâlardan malûmat-ı mükemmele bi-l istihsâl mümkün ise her sancağa dair olan malûmatın toptan ve bir suret-i kabil değil ise peyder pey telgrafla izbârı hakkında te'ammuden tebligat icrâsı lüzûmu dermeyân olmasına mebnî mucibince tebliğ-i vesâyâ edilmiş olmağla oraca dâhi bir minvâl-ı muhârrer iktizâ-i halin ifâsına himmet siyâkında şukka terkîm olundu. Fi 4 şevval 1314 24 Nisan 1312. Sadrazam (BOA, BEO, 919: 68898).

Herhangi bir afetin ortaya çıkması durumunda, afetin meydana geldiği yerlerde özellikle yerel idarecilerin doğal üye oldukları iane komisyonları kurularak, gelen yardımlar bu komisyonlar vasıtasıyla ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmaktaydı¹. Örneğin 18 Nisan 1880 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, kıtlıkzedeler için toplanmış olan yardımların Diyarbakır valisi başkanlığında hakim, müftü gibi üst rütbeden olan üyelerin iştirakiyle oluşan bir komisyonca dağıtılması istenmekteydi (BOA, DH. MKT. 1331: 4). Ancak bu komisyonlarda görev yapan bazı kimselerin yolsuzluk yapmaları da söz konusu olabilmekteydi. Mesela, 14 Aralık 1888 tarihli bir belgede Diyarbakır meclis-i belediyesi a'zasından Oseb oğlu Ohannes döneminde yolsuzluk yapıldığı ile ilgili yapılan ihbar neticesinde Diyarbakır vilayetinden meselenin tahkik edilmesi istenmekteydi (BOA, DH. MKT. 1577: 85).

Devlet, kıtlık olması muhtemel yerlere henüz kıtlık vukua gelmeden zahire yardımında da bulunmaktaydı. Örneğin, 4 Kasım 1910 tarihli bir telgrafta ahaliye tohumluk zahire dağıtılmazsa kıtlık olacağından bahisle, içinde Diyarbakır'daki yerel idarecilerin de olduğu bazı vilayetlerdeki idarecilerden ihtiyaç sahiplerinin belirlenmesi ve ihtiyaç miktarının yekûnunun merkeze bildirilmesi istenmekteydi (BOA, DH. MKT. 2646: 78).

Devlet, bu yardımları bazen karşılıksız yapmışken, bazen de mahsul döneminde vermiş olduğu zahirenin parasını tahsil etmiştir. Mesela, 15 Kasım 1845 tarihli bir belgede, Diyarbakır havalisinde zor durumdaki ahaliye gereken yardımın yapılması, yardım bedelinin ise mahsul döneminde alınması istenmekteydi (Yılmazçelik,2005:665 vd.).

Devlet, kıtlık zamanlarında muhtaç olanlara dağıtmak üzere ambarlarda belirli bir miktarda zahire depolamaktaydı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin iaşe tedarikinde önemli bir kurum olan miri ambarlar bu konuda önemli bir yer tutarlardı. Devlet bu ambarlardan, özellikle hububat fiyatlarının fahiş oranda yükseldiği kriz dönemlerinde arz ve talep arasındaki dengenin sağlanması ve oluşan/oluşabilecek fiyat dalgalanmalarını engellemek adına piyasaya ücretli ya da ücretsiz buğday sürmekteydi (Karademir, 2014:182). Ancak uzun yıllar süren kıtlıklarda depolanan

¹ Osmanlı Devleti, afet durumunun zuhuruyla beraber komisyonlar ihdâs etmekteydi. Afetin türüne ve boyutlarına göre değişik isimlerle kurulan bu komisyonlar bir başkan ve üyelerin iştirakleriyle afet bölgesinde ne tür çözümlerin gerektiği ve ne kadar yardımın merkezden isteneceği konusunda yetki sahibiydi. Bu komisyonlar aynı zamanda afetin boyutlarının bildirilmesi konusunda önem arz etmekteydi. Örneğin 1893 yılında Malatya'da meydana gelen depremden sonra kurulan Malatya Musâbin Komisyonunun raporları sayesinde zayıatın ne olduğu neredeyse bütün ayrıntılarıyla bildirilmekteydi. Selahattin Satılmış, "1893 Malatya Depremi Ve Afet Yönetimi", OTAM, S.39, s.143. (s. 137-177.)

bu zahire genellikle yetmemekteydi. Bunun yanında, depolanan zahire bazen de kötü depolama koşullarından ve bozuk yollardan dolayı zayi olmaktadır. 23 Aralık 1894 tarihli bir belgede bu durum, ...mesarif ve müşkülâtla gönderilen zahire ve dakik yollarda ve anbarlarda kalub nihayet bir haylisi telef olduktan sonra dört fiyatla fûruhatına mecburiyyet hasıl olmuş... (BOA, DH. MKT. 02069: 00017) şeklinde ifade edilmekteydi. Ayrıca, depolanmış olan bu zahire, haşeratın toplanmasına ve özellikle veba gibi hayvanlar marifetiyle yayılan hastalıkların şehirde kolay dağılması için uygun zemini oluşturuyordu (Aydın, 2006: 128). Bu nedenlerle devletin zahire depolamak suretiyle aldığı tedbirler kıtlığın üstesinden gelinmesi noktasında çok etkili olmamışsa da kıtlığın yıkıcı etkilerinin azaltılması açısından önemliydi.

Stoklarda tüketilebilir durumdaki zahirenin dağıtılmasından sonra devlet zorunlu olarak yeni tedbirlere başvuruyordu. Bu tedbirlerin başında zahire satın alınması ve ahaliye dağıtılması vardı. Osmanlı Devleti zahire tedarikini iki yöntemle yapmaktaydı. Birincisi çevre vilayetlerden veya ülkelerden bölgeye zahire sevkiydi ki (Gül, 2009: 148) bu yöntem beraberinde taşıma maliyetini ve başkaca sıkıntıları da getirdiği için zor bir yöntemdi. Özellikle taşıma hayvanlarının maliyeti ve bulunmayışı devleti en fazla zorlayan sıkıntıların başında gelmekteydi. Aynı zamanda Diyarbakır gibi zahire sevki açısından sapa ve uzak sayılabilecek bir afet bölgesi devleti fazlasıyla meşgul etmekteydi. Sözelimi 250 millik (402.336 km) Diyarbakır-İskenderun yolu 16 gün sürüyordu (Quataert, 2013: 185). Bununla beraber yüklü miktardaki zahire ihtiyacının tek yerden karşılanması, o bölge için piyasada zahire azlığına sebep oluyordu. Böylesi durumlarda ithalat yapılan yerdeki ahali kıtlığın pençesine düşme riskiyle karşı karşıya kalıyordu. Mesela, 1871 yılında Kıbrıs'ta hububat fiyatlarındaki artış nedeniyle adaya Cebel-i Lübnan'dan hububat getirilmişti. Ancak Cebel-i Lübnan'dan yüklü mahiyette hububat alınması nedeniyle bu sefer de burada kıtlık meydana gelmişti (Erler, 2012: 86).

Kıtlık dönemlerinde en önemli sorunlardan birisi de sevk edilen zahirenin taşıma maliyeti idi. Afet zamanlarında devlet, ya askeri birliklerin hayvanlarını kullanıyor ya da ahalden taşıma hayvanı kirliyordu. Hem taşıma hayvanlarının hem de çift ve diğer hayvanların istifadesi için bu bölgelere diğer yerlerden saman sevki de yapılıyordu (Çelik, 2014: 501). Böylece taşıma maliyeti daha da yükselmekteydi. Mesela 1893 yılında Diyarbakır Vilayeti'nden Erzurum Vilayeti'ne dağıtılmak üzere yemeklik ve tohumluk 10 bin kile zahirenin nakline karar verilmiş ve bu iş için 300 bin kuruş harcanmıştı (Gül, 2009: 148). Taşıma işinin külfetli oluşu devleti diğer bir yöntemi kullanmaya mecbur kılabilirdi. Buna göre devlet, bankalara para sevk ederek veya bankalardan halka krediler açılarak halkın ihtiyacı olanı bizzat tüccarın kendisinden almasını sağlıyordu (Gül, 2009: 148). Ancak bu yöntemde de devlet istediği gibi bir sonuç elde edemiyordu. Özellikle işgüzar tüccarların halka zulmetmesi ve zahireyi rayiç fiyatının çok üzerinde satması söz konusuydu. Osmanlı arşiv belgelerinde, *murâbahacı* şeklinde tabir edilen bu taifeden kimseler zahire stoklamak suretiyle kıtlık sahalarında halka rayiç fiyatının çok üstünde zahire sattıkları gibi, kıtlık olmayan bölgelerde de fiyatların yükselmesine sebebiyet vermekteydiler (Bkz: Öztürk, 1990: 99-121). Devlet bu konuda sert olarak düşünülebilecek tedbirler

almıştı (Aydiner, 2006: 133). Bunun yanında denetimsiz ve bilinçsizce yapılan zahire ticaretinin yol açmış olduğu zahire kıtlığını artırıcı mahiyetteki faaliyetler de, devletin uyguladığı zahire ihracı gibi tedbirlerle önlenmeye çalışılmaktaydı. Ancak 17. yüzyılın sonlarından beri merkezî devletin, askeri birliklere adam alması ve erzak tedariki konusunda sırtını tüccara ve yerel âyana dayamış olması bu taifedeki kimselerin çok güçlenmesi (Quataert, 2013: 88) devletin bu noktada aldığı tedbirlerin çok da işe yaramadığını göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin kıtlık zamanlarında yaptığı kısa vadeli işlerden birisi de afetzedelere ekmek (nân-ı aziz) dağıtımıdır. Kent esnafı içerisinde kıtlıktan en yoğun şekilde etkilenen müesseseler fırınlardı. Piyasada yeterli miktarda buğday olmayışı genellikle fırınların kapanmasına neden olmaktadır. Söz gelimi, 19 Ekim 1803 tarihli bir belgede, ... *Diyarbakır gibi şehir-i âzimde fakat bir fûrûn küşâdedir. Ol dâhi bir gün işlerse fikdân- ı galaldan kaç gün muattâldır. Bâki fûrûnlar cümle mesdûd ...* (BOA, HAT. 127: 5268) denmekle Diyarbakır gibi büyük bir şehirde yalnızca bir fırının çalıştığını, o dahi bir gün çalışıyorsa birkaç gün kapalıdır denilmektedir. Bu nedenle, kıtlık zamanlarında ekmek fiyatları fahiş derecelerde yükselmekteydi. Mesela 1880 kıtlığında Diyarbakır Ermeni Cemaati papazı Boyacıyan'ın mektubunda yazdığına göre, ekmeğin fiyatı eski fiyatının on altı katına yükselmişti (Ertem, 2013: 74). Elbette kıtlık neticesinde piyasada buğdayın azlığının etkisiyle fiyatlar doğal olarak yükselmekteydi; ancak kıtlıkla beraber, kentteki hinta, yağ, ağnam ve nafakanın bazı kimseler tarafından zapt edilmesi fiyatların astronomik oranlarda artmasına sebep olmaktadır. Bu gıdaların zaptı ciddi anlamda sorunlar yaratmış, halkın gıda temin etmesini engellemişti (Yılmazçelik, 2007: 3390). Devletin, bu kimselerle ilgili aldığı önlemler genel olarak yetersiz kalmıştı. Zira şehrin nüfuzlu çevrelerinden olan bu kişiler yerel idare ile iyi ilişkiler içerisinde bulunmak suretiyle kendilerini korumaya almayı becerebilmişlerdi.

Kıtlık zamanlarında aksamalar ve sorunlar yaşanan diğer alan da kentteki sanayi müesseseleriydi. Özellikle maden-i hümayunlarda kıtlık dolayısıyla işler aksamaktaydı. Üretimin devam etmesi noktasında madencilerin işleri için diğer bölgelerden zahire alınarak buralara nakledilmekteydi. Örneğin, 7 Aralık 1778 tarihli bir belgede, ... *ma'den-i hümayunum havalisinde kaht-ı âzım olduğuna binaen mikdâr-ı kifâye zâhire tedariki* (BOA, C.. DRB. 38: 1873) denilmekle Keban ve Ergani madenlerinde bulunan işçilerin işleri için kıtlık nedeniyle oralardan karşılanamadığı için, Rakka valisinden, zahire olan yerlerden ashabının rızası ve fiyat-ı rayiciyle satın alınarak buralara gönderilmesi istenmekteydi.

Orta Vadeli Önlemler

Osmanlı Devleti'nin, orta vadede üzerinde en fazla durduğu meselelerin başında göçler gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nin göçleri engellemek noktasında titiz davranmasının altında değişik nedenler bulunmaktadır.

Söz gelimi afete uğrayan insanların, umudu tükettiklerinde ilk olarak yaptıkları şey yanlarına almaya değer buldukları eşyalarıyla parçası oldukları toprakları terk etmektir. Bu minvalde, afetin büyüklüğü ve "umudu tüketen" insan sayısı arasında

doğru bir orantı vardır. 19 Ekim 1803 tarihli bir belge Diyarbakır'ın içerisinde bulunduğu durumu göstermesi bakımından önemlidir Buna göre, eski Diyarbakır valisi Muhammet Paşa, Bağdad valisine yazmış olduğu şukkada, ... *Varub bir bâba herkes iltica etmiş olub ...* demekte ve eğer kendisi ve ailesinin iâşesi için kafi olacak ...*bin beş yüz kiye hınta ve şairenin Mardin'den getirilmesi mümkün olmadığı surette bi rabb-il beyt-il haram dairemle bağteten ve irticalen çaker-i aliyelerine geleceğim. Ve daire-i devletlerine vesair bendeleri misüllü ikamet ve bu vecihle setr-i şan ve namus edeceğim ...* demektedir (BOA, HAT, 127: 5268). Bu belgedeki ifadelere göre kentte bulunan ahalinin ekseriyeti kenti terk etmiş olmakla, eski Diyarbakır valisi Muhammet Paşa'nın dahi Diyarbakır'da kalmaya gücü kalmamıştır. Sosyal toplum sınıfları içerisinde en üst tabakada bulunan paşa rütbeli birisi bu halde ise, şehrin geri kalanının durumunu tahmin etmek pek zor değildir.

Özellikle büyük afetler neticesinde, “vatan-ı kadimlerini” terk eden insanlar yollarda karşılaştıkları sorunlar neticesinde ölebilmekteydiler. Ancak tek sorun bu ölümler değildi. Göç hareketlerinin devlet mekanizmasına da ciddi zararları vardı. Kentlerden yapılan göçler neticesinde kentteki nüfus azalmakta ama devletin alması gereken vergi aynı kalmaktaydı. Özellikle kötü yerel yöneticiler, kentten göç edenlerin vergisini kalanlardan cebren tahsil edilebilmekteydi ki; bu durum çoğu defa göç etmeyen ahali ve esnaf içinde kargaşaya sebep olmaktaydı. Bu sorunların önüne geçebilmek için devlet ahalinin göç etmesini engellemeye çalışmıştır. Göçlere engel olamadığı takdirde ise “öteye-beriyeye dağılmış” ahalinin de tekrar bir araya ve eski yerlerine getirilmesin çabalanmıştır.

Bir belgede belirtilen ifadelerle göre, iki üç seneden beri şiddetli kaht olduğundan bahisle, Diyarbakır'a vali olarak atanmış olan Numan Paşadan, bu kaht neticesinde memleketlerinden ayrılanların geri getirilmesi ve kentin tekrar “şenlendirilmesi” istenmekteydi. Kentte bulunan diğer üst rütbeli memurların da bu görevin yerine getirilmesi için Numan Paşa'ya yardım etmeleri istenmekteydi (BOA, C.. DH. 19: 910). Yine, 20 Mayıs 1888 tarihli başka bir belgede Hakkari'de zahirenin fıkdanından dolayı ahalinin “öteye beriye” dağılmakta olduklarından bahisle yemeklik ve tohumluk zahire dağıtılmak suretiyle ahalinin tekrar bir araya toplanması istenmekteydi (BOA, DH. MKT. 1511: 3).

Göçlerin zararları, sadece göçmenlerin geldikleri yerle sınırlı kalmamaktaydı. Bunun yanında göç edilen kentlerde de, sosyal yapı altüst olmaktaydı. Zira, Osmanlı gelenekçiliği ve kent pratiği kitlesel göçleri kaldıracabilecek nitelikte değildi. Bu yüzden, Osmanlı Devleti, göçmenlere; vardıkları vilayetlerde, bir köy, bir mahalle veya bir muhitte toplu olarak yerleşmelerine izin vermemiştir. Her şeyden önce bahsettiğimiz dönemde herhangi bir Anadolu kentindeki zirai üretim dışarıdan gelecek büyük kitleleri doyurabilecek bir kapasitede değildi (Gül, 2009: 152). Ancak, özellikle İstanbul gibi büyük kentlere nüfus akışı bütün önlemlere rağmen engellenememekteydi. Bunun yanında Diyarbakır'a da kırsal bölgelerden göçler yaşanmaktaydı. Bunun yanında şehirlerin fiziksel durumları da ancak mevcudun ikamesine yetecek düzeydeydi (Bkz: Çadircı, 1997) Bu yüzden dışarıdan gelenler genellikle şehirlerin kenar taraflarına herhangi bir altyapı olmaksızın, basit surette

baraka tarzı meskenlerde kalıyorlardı. Anadolu'da özellikle de büyük diyebileceğimiz imparatorluk şehirlerinde varoş mahallelerinin meydana çıkması bu surette gerçekleşmiştir. Bu meyanda, Diyarbakır, göç alan kentlerden birisiydi. Özellikle kent taşrasından ve diğer yakın kentlerden Diyarbakır'a dönemsel bir nüfus akışı söz konusu olabilmekteydi. Anadolu'nun muhtelif yerlerinden gelecek buraya yerleşenler fiyat artışına sebep oluyorlardı. Bunun yanında, yeni yerleşim yerlerindeki altyapı eksiklikleri ve diğer yetersizlikler elbette beraberinde pek çok hastalığı ve diğer olumsuzlukları getirmekteydi. 19. Yüzyıl, göçler özelinde, Osmanlı Devleti için hareketli bir yüzyıl olmuştur. Bu açıdan, yüzyılın son çeyreğinde imparatorluk genelinde kolera hastalığının yoğun olarak görülmesi sürpriz değildir (Bkz: Ayar, 2012).

Büyük kentlere göç eden kişilerin istihdamı da önemli bir meseleydi. Göçlerle gelenlerin, kentlerin kenarlarındaki bağ ve bahçelerde çalışmaları söz konusuydu (Tabakoğlu, 2012: 451). Bunun yanında özellikle XVIII. yüzyılda yoğunlaşan göçlerle birlikte han ve bekâr odalarını dolduran göçmenler², buldukları mahallerdeki küçük sanayi üretimine girmek istediklerinde, esnaf birliklerine yön veren temel ilkeler nedeniyle başarısız olmaktadır. Bu geleneksel uygulama devletin belli zaman aralıklarıyla çıkardığı nizamnamelerle de desteklenmekteydi (Tabakoğlu, 2012: 451). Kentteki meslek erbabı arasında kendine yer bulamayan göçmenler de çareyi mahalle aralarında işportacılık, amelelik, küfecilik gibi işleri yapmakta bulmuşlardı (Tabakoğlu, 2012:452).

Diyarbakır, dönemsel olarak göç alan bir Osmanlı kenti olsa da genel itibarıyla göç veren bir kent durumundaydı. Öyle ki, Diyarbakır'daki ticaret yollarının önemini kaybetmesinin de etkisiyle, burada yaşayanların sayısı 1830-1912 arasında 54 binden 31 bine inmişti (Quataert, 2013: 77). Osmanlı coğrafyasının ana gümrük kapılarından biri konumundaki Diyarbakır'da (Farouqhi, 2014: 63) nüfustaki bu denli ciddi azalışta elbette değişik sebepler rol oynamış olabilir, ancak yukarıda izahını yaptığımız üzere bu denli nüfus düşüşünde göçlerin başat role sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Afet zamanlarındaki diğer bir yöntem de yardım kampanyalarıydı. Bu meyanda bazen yerelde, bazen de merkezden yardım biletleri basılarak, gelen paralar afet bölgelerine sevk ediliyordu. Ancak bu yöntem ahalinin sorunlarını çözmek noktasında yetersiz kalmış olacak ki 14 Nisan 1894 tarihli bir belgede, *Bazen vilayetlerden ve merkezden dahi bilet tab'iyle ve savr-ı saireyle akçe cem' edilerek muavenet olunmakta ise de bu misülli ahval-i müteessire nadir olmayub ta'dud ve ta'kib ettikçe her yer için muavenet icrası müşkülleştiğinden ...* (BOA, DH. MKT. 224: 30) denilmekle bu türden faaliyetlerin yetersiz kaldığına işaret edilmekteydi. Neticede devlet bundan sonra bu yöntemlerin terk edilerek, yardım faaliyetleri için toplanan paraların idari merkezden atanan Ziraat Bankası memurlarınca yürütülmesini istemekteydi.

² 19. yüzyıl İngiltere'sinde en önemli hastalık olan verem, Osmanlı'daki duruma benzer şekilde kırdan kente göç eden kişilerin uygunsuz, güneş dahi görmeyen uygunsuz mahallerde kalmalarından kaynaklanıyordu. Osmanlı'da da çeşitli han ve bekar odalarında kalmak, kişiler arasında çeşitli hastalıkların yayılmasına sebep olmuş olmalıdır. Özellikle 19. Yüzyılın sonunda İstanbul'u etkisi altına alan kolera salgınlarında bu türden yerlerin de etkisi olmalıdır.

Kıtlık ve yokluk sıkıntıları bölgede zaten var olan eşkıyalık faaliyetlerini de arttırmış, düzenli vergi toplanamaz olmuştur. Vergi toplanamaması devletin gelirlerinde düşüğe sebebiyet vermektedir. Bölgede olan asayişsizlik sadece bölge halkının değil, yakın bölgelerin hatta Hac yolunun da güvenliğini tehlikeye sokmuştur (Aydiner, 2006:128). Bunun yanında yardımların, ihtiyaç sahiplerine dağıtım sırasında sevkiyat güzergâhlarındaki eşkıya faaliyetleri ve yardım kervanlarının soyulması da kıtlık elinde perişan olan ahalinin durumunun daha da kötü olmasına neden oluyordu. Bölgede görülen asayişsizliğin sebebinin de büyük ölçüde aşiretler teşkil etmekteydi (Yılmazçelik, 2012: 3385). Bazen de bu asayişsizlik olaylarına bizzat devletin memurları neden olmaktadır. Merkezden 3 Aralık 1804 tarihinde yazılan bir belgeye göre, kıtlıktan ve eşkıya taarruzundan harab olmuş Diyarbakır'daki Vali Timur Paşa (Zalim)'nın, bir süre sonra kendisi eşkıyalık ve yol kesmeye başlamıştı. Bunun gibi pek çok zulümlerde bulunan eski Rakka valisi Timur Paşa'nın ele geçirilmesi işi Rakka valisi Veliddin Paşadan istenmekteydi (BOA, C.. DH. 261: 13026).

Faizcilik faaliyetleri de kıtlık zamanlarında önemli sorunlara sebebiyet veren meselelerden birisiydi. Bu nedenle, kıtlık zamanlarında devletin aldığı önlemler arasında bu faizcilik olaylarının engellenmesi ve vergilerden yapılan muafiyetler önemli bir alanı işgal eder. Ne İslam dininin faize getirdiği yasaklamalar ve ne de Avrupâdakine benzeyen türden bankacılık kurumlarının yokluğu Osmanlı toplumunda kredi ilişkilerinin yaygınlaşmasını engelleyebilmişti (Pamuk, 2007: 6). Toplumun ekseriyetinin tarım işinde çalışıyor olması nedeniyle Diyarbakır'ın iktisadi gelir kaynakları tarıma dayalı durumdaydı. Tarımsal üretimin az olması parasal sirkülasyonun da yavaşlamasına sebep oluyordu. Bu nedenle kıtlık dönemlerinde halk, alım gücünün zayıflamasından dolayı çeşitli zorluklarla karşılaşmaktaydı. Halkın bu durumunu gören bazı fırsatçılar kısa sürede yüksek karlar elde etmek için halka yüksek faiz oranlarıyla krediler açmaktaydı. Murahabacı taifesinden kimseler halkı kendilerine borçlu hale getirerek kısa sürelerde % 40 oranlarına kadar varabilen karlar sağlıyorlardı (Çelik, 2014: 507). Bu konuyla alakalı olarak çiftçilerce ilgili makamlara gönderilmiş binlerce dilekçe bulunmaktadır (Pamuk, 1998: 136). Bu nedenle uzun süren kıtlık yıllarında kötü durumlarını bir türlü düzeltemeyen insanlar, başta çift hayvanları olmak üzere, paraya dönüştürebildikleri bütün eşyalarını satmak zorunda kalıyorlardı. Hayvanlarını satan köylüler daha sonra tekrar hayvan almak istediklerinde çok yüksek fiyatlardan alabilmekteydiler, mesela bir kişi 1841'de 50 kuruşa sattığı semiz bir ineği 1844'de ancak 100 kuruşa alabiliyordu (Öztürk, 1990: 107). Çift hayvanlarının satılması zaten kötü durumda olan tarımsal faaliyetleri daha da müşkül hale getirmekteydi. Bunun yanında özellikle köylüler, bakamadıkları bir kısım hayvanları da başıboş bırakıyorlardı. Bu hayvanlar ekili arazilere zarar vererek zaten çok az olan rekoltenin daha da düşmesine sebep olabilmekteydiler. Şeriye sicillerinde bu meyanda pek çok şikayete rastlamak mümkündür.

Selemcilik adı verilen bir olgu da söz konusuydu. Söz gelimi, büyük çiftlik sahipleri henüz hasat ortada yokken küçük çiftlik sahiplerine ürün karşılığı kredi vermek suretiyle köylüyü kendine borçlu hale getiriyordu. Ürün daha tarladayken satılmış oluyordu. Bu yöntem büyük çiftlik sahipleri olan kişiler için hem bir sömürme

aracı hem de piyasayı kontrol etme aracıydı (Karademir, 2014: 186).

Bütün bu nedenlerden dolayı, tefecilerin eline düşen insanlar arazilerini ve emlaklarını kaybediyorlardı. Elinde paraya çevirebileceği bir şeyi kalmayan insanlar, çözümü göç etmekte aramaktaydılar ki bu durumun kent yaşamı üzerindeki etkilerine yukarıda değinmiştik. Yerel idareciler, bu olumsuzlukların önüne geçebilmek için bir yandan faizci taifesiyle mücadele ediyor, öte yandan ahalinin bu taifeden kişilerin eline düşmesini engellemek için vergi muafiyeti ya da merkezden vergilerin bir süreliğine ertelenmesini talep ediyordu. Bunun yanında vergilerin tekrardan hesaplanması ve zaten sıkıntıda olan ahalinin vergi yükünün hafifletilmesi de bazen başvurulan bir çözüm idi. Örneğin, 7 Ocak 1881 tarihli bir belgede vergilerden bahsederken, *Nefs-i Diyarbakır kazası ahalisinin mesele-i harbiye ve beliyeye-i kaht u galadan ve esbab-ı saire-i vakiadan dolayı düçar-ı fakr ve zaruretden dolayı sıkıntı içerisinde olduklarından söz edilmekteydi* (BOA, DH. MKT. 1334: 7). Yine başka bir belgeden anlaşıldığına göre Mardin'de bulunan Ermeni, Süryani ve Keldani kiliselerinin temsilcileri Ermeni Katolik patrikliğine yazdıkları telgrafnamelerle bedelat-ı askeriye ve tekalif-i emiriyeden kalan borçlarının affını ya da bir müddet ertelenmesinin Ermeni Katolik patriği Boğos Efendi aracılığıyla devlete bildirilmesini rica etmekteydiler (BOA, T. TMİK. M. 126: 29 lef.1). Patriğin ricasına karşılık 1 Temmuz 1902'de merkezden Diyarbakır'a yazılan cevapta ise, durumun incelenerek gerekenlerin yapılması bildirilmekteydi (BOA, T. TMİK. M. 126: 29 lef.1).

Kıtık sahalalarında faizcilik ve selemcilik gibi olayların önüne geçebilmek için komisyonlar teşkil edilmekteydi. Menafi (memleket) sandıklarından ödenmek suretiyle halkın borcunun kapatılması ve bu taifenin elinden kurtarılması niyetlenmişse de, ayrılan paraların çiftçilere ve ihtiyaç sahiplerine değil de zaten varlıklı olan kişilere veriliyor olması ve diğer aksaklıklar bu tedbirden sonuç alınamadığını ortaya koymaktaydı (Çelik, 2014: 508).

Uzun Vadeli Önlemler

Kıtlıklarla ilgili devletin aldığı uzun vadeli tedbirler genel olarak kıtlık olmayan dönemlerde tatbik edilen uygulamalardı. Uzun döneme yayılan bu yöntem ve tutumlar daha ziyade müstakbel kıtlıkların etkilerini ya ortadan kaldırmaya ya da en asgari düzeye indirme odaklıydı.

Devletin orta ve uzun vadede önemseydiği işlerin başında kuyu açma faaliyetleri gelmekteydi. Bu sayede kıtlık zamanlarında insanlar, en azından içecek ve yemek yapmak noktasında su kaynaklarına sahip olabilmekteydiler. Kuyu açmayı ahaliye öğretmek için merkezden öğretmenler görevlendirilerek kıtlık sahalalarına gönderilmekteydiler (Çelik, 2014: 501).

Uzun vadeli olarak devletin üzerinde çalıştığı diğer bir tedbir de ormanlık alanların korunması ve kaçak ağaç kesimine engel olunmasıdır. Devlet bu iş için merkezden müfettişler göndermiş ve ormanları korumaları için de korucular istihdam etmişti (Çelik, 2014: 501). Diğer bir uzun vadeli önlem de devletin tarımı normal zamanlarda teşvik etmeye çalışmasıydı (Çelik, 2014: 501). Sözelimi, devlet tarım araç ve aletlerinin satışından vergi almayarak halkın bunları rahat edinebilmesini

amaçlamaktaydı. Bu sayede insanlar vergi muafiyetinden faydalanarak tarım araç ve aletlerini daha rahat edinmişlerdi.

Osmanlı devleti uzun vadede yardıma muhtaç halde bulunanlara *muhtâcîn* adı altında maaş ödemiştir. 27 Haziran 1910 yılındaki “Muhtâcîn Maaşatı Hakkında Nizamname” gündeme gelene kadar herhangi bir yönetmeliğe tabi olmayan bu uygulamayla ihtiyaç sahiplerine genellikle kayd-ı hayat şartıyla maaş bağlanmaktaydı (Özbek, 2013: 53-58). Bu nizamnameyle beraber yardım faaliyetlerinin uzun vadede devletin görevleri arasına girmiş olması sosyal devlet olgusunun tekâmülü açısından önemlidir.

Devlet kaynaklarının yetersiz kalması ve afet bölgesine ulaştırılmasında dönemin şartlarına bağlı olarak yaşanan olumsuzluklar, meslek gruplarının kendi aralarında dayanışmasına vesile olmuştu. Memleket (menafi) sandıkları her ne kadar devlet merkezli bir proje olsa da meslek erbabının kendi içinde yönettiği bir süreçti. Bu meyanda, ilk olarak 1863 yılında Tuna bölgesinde Memleket Sandıkları kurulmuştu. İlk denemede başarılı olan bu yöntem kısa zamanda ülkenin diğer bölgelerinde de tatbik edilmeye başlandı. Memleket Sandıkları, kendi üyelerinden topladığı parayı üyelerinin kredi ihtiyacını karşılamak amacıyla tekrar onlara dağıtan birer kooperatif niteliğindedi (Güran, 1998:151). Bu sayede çiftçiler, murabahacı ve selemci taifesinin eline düşmeden kendi aralarında sorunlarını çözebileceklerdi. Ancak zaman içerisinde bu sandıklar küçük çiftçiyi koruyup güçlendireceğine, onun kıt kaynaklarını hazineye ve yerel nüfuz sahiplerine aktaran bir araç haline geldi (Güran, 1998: 152). Ayrıca buradaki paralar, çiftçilerin ihtiyaçları için kullanılmayarak farklı işlerde kullanılmaya başlanmıştı. Söz gelimi, 20 Mayıs 1888 tarihli bir belgede bu durum görülmektedir: *Menafi' sandukları hisseleri dahi evvelce emval-i saire meyanında sarf edilmiş olduğundan* (BOA, DH. MKT. 1511: 3). Bu yöntem ilk zamanlarda başarılı olsa da sonraki süreçlerde etkisiz kalmıştı. Ayrıca bazı dönemlerde bu sandıklardan sorumlu olan kişilerin yolsuzluk yaptıkları ile ilgili söylentiler ayyuka çıkıyordu. Bütün bu nedenlerle bu işlerin düzene konulması gerekli görülmekteydi. Nihayet 18 Nisan 1894 tarihli bir belgede yangın, sel, kıtlık ve zelzele gibi felaketlerin yoğun olarak görülmesinden dolayı afetlerden zarar görenlere ve fakirlere yardım için her vilayette bir iane sandığının kurulması ve bu işin de Ziraat Bankası memurlarınca yürütülmesi istenmekteydi. Buna göre bu iş için ahaliden tek sefere mahsus 40 para toplanacaktı. Ahalisi fakir olan köy ve karyelerde ise daha zengin olan kişilerden fazla para alınmak suretiyle mali açık kapatılacaktı (BOA, DH. MKT. 224: 30). Böylece yardım faaliyetleri, hem yerinden hızlı bir şekilde yürütülecek ve hem de kalıcı ve belli bir sisteme oturtulacaktı.

19. yüzyılda gelişme gösteren belediyeçilik faaliyetlerini de devletin almış olduğu uzun vadeli önlemler arasında saymak mümkündür. Altıncı Daire-i Belediye'nin 1857 tarihli nizamnamesinde muhtâcîn, fukara, yetim ve aceze için herhangi bir madde bulunmamakla beraber, 1868 tarihli Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi'nde bu görev şehremanetine tevcih edilmişti (Özbek, 2013: 60). Yüzyılın sonlarına doğru belediyeçilik anlayışının gelişmesiyle beraber sosyal yardımlar belediyelerin asli görevleri arasına girmiştir.

SONUÇ

19. yüzyılda, dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da doğal afetler görülmekteydi. Bu afetler içerisinde en dikkat çeken afet türü kıtlıktır. 19. yüzyılda Diyarbakır'da pek çok kıtlık meydana gelmiştir. Bunun yanında 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yönetim düşüncesi ve yapısı birtakım değişikliklere uğramıştır. Özellikle sosyal devlet anlayışının gelişiminde 19. yüzyıl önemli bir dönüm noktasıdır. Söz gelimi bu yüzyılda daha önce devletin görevlerinden sayılmayan pek çok uygulama, artık devletin yönetim organlarının görevleri arasına girmiştir. Bu anlamda, daha önce devletin kıtlık afetlerine karşı almış olduğu tedbir ve uygulamalarında 19. yüzyılın yenilikçi ruhunu görmek mümkündür. Ancak bütün gelişmelere rağmen 19. Yüzyıl, yine de sosyal devlet açısından çorak bir dönemdir.

19. yüzyılda Diyarbakır'daki kıtlık afetleri, kentin sosyo-ekonomisi üzerinde menfi manada sonuçlar meydana getirmiştir. Kıtlık afetleri nedeniyle kent ahali çok zor durumda kalmış ve imkânı olanlar göç etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Diyarbakır'da gerçekleşen kıtlık afetlerinin doğurduğu olumsuzlukları kısa, orta ve uzun vadede asgariye indirme çalışmalarında bulunmuştur. Osmanlı Devleti, kıtlık afetlerinin yönetimi noktasında afetleri önleyici çözümlerden ziyade afet sonrası geçici çözümlere başvurmuştur. Ancak, 19. yüzyılda bilim ve teknikteki gelişmelere bağlı olarak bir takım önleyici çözüm yöntemlerinin tatbik edildiği de görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin kısıtlı imkânlarla gerçekleştirdiği yardımlar, kimi zaman tecrübe eksikliği ve kimi zaman da yeteneksiz yöneticiler nedeniyle genellikle başarısızlığa uğramıştır. Bunun yanında 19. yüzyıldaki ulaşım ve iletişim alanlarındaki yetersizlikler de bu başarısızlıkta önemli rol oynamıştır.

KAYNAKLAR

AYAR, Mesut (2008), *Osmanlı Devleti'nde Kolera*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

AYDINER, Mesut (2006), "Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv belgeleri ışığında XVIII: Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtlık ve Alınan Tedbirler", *II. Uluslararası Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır Sempozyumu*, 15-17 Kasım 2006, Diyarbakır, s. 123-138.

ÇADIRCI, Musa (1997), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: T.T.K.

ÇELİK, Cemil (2014), "Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs'ta Kıtlık ve Çözüm Yolları (1869-1874)", *Cedrus II*, s. 497-525.

EL-MAVERDİ Ebu'l-Hasan Habib (1994), *el-Ahkâmü's Sultâniye*, (Çev. Prof. Dr. Ali ŞAFAK), İstanbul: Bedir Yayınevi.

ERTEM, Özge (2013), "Fiyatı Âlidir! Diyarbakır'da Kıtlık, Yokluk ve Şiddet 1879-1901", *Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Tebliğleri*, İstanbul: s. 73-79.

- FAROUQHİ**, Suraiya (2014), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Berktaş), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- GENÇ**, Mehmet (2000), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GÜL**, Abdulkadir (2009), "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 2/9, s. 144-158.
- GÜRAN**, Tevfik (1998), *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- GÜRAN**, Tevfik (2014), *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- İBN Haldun** (2016), *Mukaddime*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARADEMİR**, Zafer (2014), *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani, Osmanlı Toplumunda Kıtıklar (1560-1660)*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- MACHIAVELLİ**, Niccolo (1955), *Hükümdar*, (Çev. Y. Adil Egeli), Ankara: Yıldız Matbaası.
- MOULİN**, Anne Marie (1999), "Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı, 1887-1908", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Ed. Paul Dumont, François Georgen), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 169-193.
- NİZAMÜ'L-MÜLK** (2009), *Siyasetname*, (Çev. Mehmet Taha Ayar), İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- OPPENHEİMER**, Franz (2005), *Devlet*, (Çev. Necla ARAT), İstanbul: Say Yayınları.
- ÖZBEK**, Nadir (2013), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet (Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZTÜRK**, Mustafa (1990), "Güney-Doğu Anadolu'da Fiyatlar", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi tebliğler*, Ankara: T.T.K, s. 99-121.
- PAMUK**, Şevket (2007), *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- DUMONT**, Paul (1999), "Yahudiler, Araplar ve Kolera: 19. Yüzyıl Sonunda Bağdat'ta Cemaatler Arası İlişkiler", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Ed. Paul Dumont, François Georgen), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 141-169.
- QUATAERT**, Donald (2013), *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- SATILMIŞ**, Selahattin (2016) "1893 Malatya Depremi ve Afet Yönetimi", *OTAM*, S. 39, s. 137-177.
- TABAKOĞLU**, Ahmet (2012), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları.

YILMAZÇELİK, İbrahim (2012), "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Yönetim-Halk Münasebetleri", 38. ICANAS- *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, 2007, C. VII, Ankara, s. 3381-3396.

YILMAZÇELİK, İbrahim (2005), XVIII. ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler, XIV. *Türk Tarih Kongresi, Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.: II, Kısım:1, Ankara, s. 665-693.

YILMAZÇELİK, İbrahim (1995), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

DH. MKT, 2069/; 1331/4; 1577/85; 224/30; 2646/78; 1511/3; 1334/7; 1439/3; BEO 2631/197315; 919/ 68898; A.) DVN. MHM. 6731; C.. DH.. 19/910; 261/13026; C.DRB. 38/1873; C. İKTS 13/637; HAT. 127/5268; T. TMIK.M.. 126/29.